

Евген Луняк (Ніжин),
доцент Ніжинського державного університету
ім. Миколи Гоголя, кандидат історичних наук

Українки-султанші в Османській Порті (за свідченнями французьких авторів XVI–XVIII ст.)

Козацький період в історії України повністю співпадає з добою масового вивозу невільників з наших теренів, які великими чи маленькими групами розчинялися у безкрайніх просторах Османської імперії. Українські дівчата-бранки користувалися великим попитом на невільничих ринках. Втім, декому з цих рабниць щастило не лише позбутися кайданів, але й досягнути великих почестей у Порті. Однією з найяскравіших постатей середини XVI ст., безумовно, слід визнати Роксолану. Ця жінка одразу привернула до себе увагу політиків, науковців і митців. Тогочасний історіограф і дипломат Г. Постель, учасник першого офіційного французького посольства до Константинополя, згадував, що Сулейман I «не слухав нікого й довірявся тільки своїй рабині, а не своєму сину. Він після його смерті навіть з великою нехиттю взяв участь у жалобі» [13, 60]. Тут можна побачити натяк на насильницьку загибель султанового сина Мустафи, смерть якого була вигідна Роксолані, бо відкривала шлях до престолу її дітям. Дана подія сприймалася сучасниками як виключно наслідок її інтриг. Грунтуючись на свідченнях Постеля, вже в 1560 р. письменник Г. Бунен написав трагедію «Султанша», де Роксолана вперше виступила в ролі літературного персонажу [4]. Доречно згадати, що, вочевидь, походила з території теперішньої України й матір Сулеймана, яка вірогідно була дочкою кримського хана Менглі-Гірея.

Епізод про згубні для Мустафи інтриги Роксолани на початку XVII ст. вставили до своїх «Всесвітніх історій» Ж.-О. де Ту та Т.-А. д'Обіньє. Тут Роксолана причаровує закоханого в неї султана не лише своєю красою, але й чудодійним зіллям і використовує свій вплив лише для того, щоб погубити Мустафу та посадити на престол свого сина [2, т. 1, 29–31; 14, 390–401]. Трохи пізніше докладно розповів про інтриги Роксолани в своєму нарисі з історії Туреччини М. Бодье. Цілковито в традиціях історіописання того часу, тісно пов'язаного з художньою літературою, Бодье подає їх у белетризованій формі, приписуючи дружині Сулеймана та йому самому неіснуючі діалоги, які, на думку історіографа, краще відтіняють риси характеру та вносять жвавість у виклад історичних реалій. Втім, і сам автор визнає, що вигадав ці промови, проте вважає їх неодмінним атрибутом розгортання картин минулого [3, 320–330]. Авторів вражало те, що Роксолана порушила більш ніж столітню традицію султанів не укладати офіційного шлюбу з жодною жінкою.

В 1630 р. роксоланівський сюжет доопрацював і втілював у нову постановку на сцені Ж. Мере в трагедії «Сулейман, або смерть Мустафи»

[12]. Трагедія Мере мала такий успіх, що відразу породила цілу низку подібних творів. В 1637 р. з'являється трагікомедія Ш. де Віона д'Алібре «Сулейман» [15]. Можна згадати також менш відомі трагедії Ж. Демара «Роксолана» (1643) та Жаклена «Сулейман, або Великодушна рабіня» (1653) [8]. Прямий натяк на долю Роксолани бачимо також в трагікомедії К. де Л'Етуала «Прекрасна рабіня» (1643) [9]. Історія Роксолани згодом надихнула великого Ж.-Б. Расіна. Вражений долею цієї жінки драматург створює трагедію «Баязет» (1672), головною героїнею якої є Роксана, наложниця султана, родом з Русі.

Хоча історія, показана талановитим драматургом, є вигадкою, варто згадати, що її часто сприймали за реальність, а саме в той час султаншею-валіде була Турхан-хатіс, або Турхан-Хадіджа, русинка Надія, забрана в неволю татарами й продана до султанського гарему, де стала матір'ю Мехмеда IV. Про діяльність цієї жінки йдеться у праці К. де ла Магделена «Дзеркало Оттоманської імперії» (1677). Як слідує з твору, його автор багато років провів у Туреччині, де певний час перебував у турецькій неволі [7, 276]. З його слів можна зрозуміти, що він був взятий у полон під час однієї з битв із турками. Очевидно, це слід віднести до подій австро-турецької війни 1663-1664 рр., у якій брав участь і французький експедиційний корпус. У неволі де ла Магделену довелося пережити знущання, тортури, примус перейти в іслам і навіть загрозу смерті, про яку він повідомляє, що за одну ніч його чорне як смола волосся, окраса тридцятирічного чоловіка, перетворилося на сіре [10, s. p., Preface au lecteur]. Досить часто автор звертається до української тематики. Насамперед це стосується питань притоку рабів до Османської імперії, жажливе становище яких він знає не з чуток. Він зазначає, що головним постачальником невільників є татари [10, 72; 11, partie 1, 98]. Відзначає він і численні випадки ренегатства серед невільників, котрі завдяки цьому отримували змогу посісти важливе становище в турецькому суспільстві, як, наприклад, султанша-валіде Турхан-Хадіджа, що була «руською селянкою, поневоленою татарами (*une paysanne Russsiene faite esclave par les Tartares*)» [10, 119–120; 11, partie 1, 162]. Про цю жінку автор відгукується схвально, хоча й відзначає, що її карколомний злет супроводжувався загубленням душі внаслідок відвернення від Христа. Втім, це не заважало їй допомагати при нагоді своїм землякам у турецькій неволі, про що свідчить сам автор. Турхан-Хадіджа не здобула такої романтизації в культурі як Роксолана, хоча за своїм впливом в імперії османів нічим не поступалася знаменитій попередниці й була однією з ключових фігур турецької політики, особливо за малолітства Мехмеда IV.

Про ще одну султаншу-русинку згадував тоді ж у своїй «Історії великих візирів» (1676) Ф. де Шасполь. Цій жінці, яка в Туреччині отримала ім'я Гюлістан, автор присвятив окрему главу. В ній важко відділити правду від літературної вигадки. Загалом можна говорити про продовження та розвиток тут популярної на заході роксоланівської тематики.

Слід згадати, що саме тоді стала популярною трагедія Расіна «Баязет», з якої де Шасполь частково запозичив сюжетну лінію, подаючи творчу вигадку драматурга про діяльність наложниці Мурада IV русинки Роксани, як достовірний факт. Про султаншу Гюлістан автор, віддаючи данину літературності, занотовує наступне: «Вона походила з Русі, саме тому її називали також «Русса», «Роксана» чи «Роксолана», так само як і обох фавориток султанів Сулеймана Великого та Мурада IV, котрі стали такими відомими завдяки своїй пихатості й ревностям. Ця султанша була не менш вродливою, ніж дві інші з таким же іменем. Запевняють навіть, що вони походили з одного роду, і відзначали багато подібності між їхніми портретами, які дозволяють з легкістю судити про близькість походження цих трьох султанш з однієї нації» [6, 133–134]. Незважаючи на те, що тут правду перемішано з вимислом, треба зауважити, що українська присутність на вищих щаблях турецької влади була тоді відчутною. Варто згадати, що султаншею-валіде в ті роки була саме українка Турхан-Хадіджа. До речі, за твердженнями де Шасполя, жінки були не єдиними представниками Русі у вищій ієрархії Оттоманської Порти. Трохи далі автор повідомляє про урядовця Мустафу-Чулогли, котрий був сином яничара-русина і зробив стрімку кар'єру при дворі Мехмеда IV [6, 159].

Між іншим, французький історик рубежу XVIII–XIX ст. Г. де Кастельно згадував цікавий факт про Кримське ханство в середині XVIII ст., де великий вплив на політику держави захопила в свої руки ханша-анабеї, «дочка малоросійського селянина, забрана в неволю татарами», своєрідна «кримська Роксолана» [5, 86].

Незважаючи на те, що перипетії, пов'язані із сходженням всіх цих українок на вищі щаблі імперської ієрархії, потенційно могли стати основою для європейського образотворчого мистецтва, літератури чи драматургії, жодній з них не вдалося отримати таку ж відомість, як дружині Сулеймана I. Кілька французьких драматичних творів, присвячених Роксолані, з'явилося й у XVIII ст. [1, 205–208]. Отже, роксоланівську тематику в тогочасній французькій культурі можна віднести до перших проявів звернення місцевими митцями до відображення реалій України-Русі XVI ст., пов'язаних з набором ясиру на наших землях і долею бранців з України. Однак найбільшим уособленням України у французькій культурі XVII–XVIII ст. стане постать волелюбного степового воїна-козака, що саме тоді з'явилася на авансцені військового та політичного життя Європи. Найвідомішим персонажем у французькій культурі в цьому амплуа став Іван Мазепа.

Література

1. **Наливайко Д.** Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
2. **Aubigné Th.-A. d'.** Histoire universelle dv sievr d'Avbigné comprise en trois tomes. Tome Premier. Qvi s'estend de la paix entre tous les Princes Chrestiens, iusques à celle des troisiemes guerres en l'an 1570. Et l'oeuvre entiere rendconte de la fin du siècle, & de l'entrée

- au suivant, finissant avec la vie de Henri le Grand. Seconde edition. Dediée à la posterité / Th.-A. d'Aubigné. – Amsterdam, 1626. – 1190 (T. 1-2)+744 (T. 3.)+39/ p.
3. **Baudier M.** Inventaire de l'Histoire generale des Turcz. Ou sont descriptes les guerres des Turcs, leurs conquestes, seditions, et choses remarquables, tant aux affaires quilz ont eu contre les Chrestiens, comme Grecs, Hongres, Polonois, Bulgares, Moldaves, Transsylvains, Valaques, Slavons, Venitiens, Espagnols, Chevaliers de Rhodes, et de Malte que contre les Infidelles, comme Tartares, Perses, Egyptiens, Arabes, et autres, depuis l'an 1300 iusques en l'annee 1631. Avec la mort et belles actions de plusieurs chevaliers de Malte, et autres Gentilhommes et Seigneurs Francois. – 3e éd. / M. Baudier. – P.: Henri le Gras et Jean Guignard, 1631. – 998 p.
 4. **Bounin G.** La Soltane / G. Bounin. – Marburg: N. G. Elwert, 1888. – 64 p.
 5. **Castelnau G. de.** Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent. Fondation d'Odessa, ses progrès, son état actuel, détails sur son commerce. Voyage en Crimée, dans l'intérêt de l'agriculture et du commerce. Avec cartes, vues, plans, etc. Dédié à S. M. L'Empereur Alexandre I-er / G. de Castelnau. – P.: Chez Rey et Gravier, 1827. – T. 2. – 387 p.
 6. **Chassepol F. de.** Continuation de l'histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha, et du Grand Seigneur Mahomet IV à present Regnant, de ses principales Sultanes Favorites, & des intrigues du Serail & de la Porte. Avec l'Histoire du Grand Sobiesky, Roy de Pologne. Et celle des Guerres des Turcs, des Tartares, des Persans, des Moscovites, & des Polonois. Et plusieurs autre particularitez / F. de Chassepol. – P.: En la Boutique de G. Quinet, 1679. – T. 3. – 312+/XX/p.
 7. Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Tome septieme. cha-cht. Par une société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, & quant à la partie Mathématique, par M. D'ALEMBERT. – À Berne et à Lausanne: Chèz les Sociétés typographiques, 1782. – T. 7. – 890 p.
 8. **Jacquelin.** Soliman, ou l'Esclave généreuse. Tragedie par Jacquelin / Jacquelin. – P.: Chez Charles de Sercy, 1653. – 114 p.
 9. **L'Estoille C. de.** La belle esclave. Tragicomedie de monsieur de L'Estoille / C. de L'Estoille. – P.: Imprimerie des nouveaux Caractères de Pierre Moreau, 1643. – /XIII/+100 p.
 10. **Magdeleine, comte de la.** Le miroir ottoman avec un succinct reoit de tout ce qui c'est passé de considerable pendant la guerre des Turqs en pologne jusqu'en 1676 / C. de la Magdeleine. – Basle: Jean Rodolphe Genath, 1677. – 310 p.
 11. [**La Magdeleine C. de.**] Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seigneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677 / C. de la Magdeleine. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – Partie 1. – 210 p. [**La Magdeleine C. de.**] Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seigneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677 / C. de la Magdeleine. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – Partie 2. – 220 p.
 12. **Mairet J.** Le Grand et dernier Solyman ov la mort Mvstapha. Tragedie par monsievr Mairet / J. Mairet. – P.: Chez Avgvstin Covrbé, 1639. – /XIV/+141.
 13. **Postel G.** La tierce partie des orientales histoires / G. Postel. – Poitiers: Par Enguibert de Marnef. Avec privilege du Roy, 1560. – 96 p.
 14. **Thou J.-A. de.** Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 5. – XIV + 738 p.
 15. **Vion Dalibray Ch., sieur de.** Le Soliman. Tragicomedie. Imitée du comte Prosper Bonarelli / Ch. Vion Dalibray. – P.: Chez Toussaint-Quinet, 1637. – 114 p.